

—— Tisza István,
két korszak határán

TUDOMÁNYOS KONFERENCIÁK
AZ ORSZÁGHÁZBAN

Sorozatszerkesztők:
BELLAVICS ISTVÁN, GYURGYÁK JÁNOS

■ _____ Tisza István, két korszak határán

Szerkesztette: IFJ. BERTÉNYI IVÁN

A kötet szerzői

IFJ. BERTÉNYI IVÁN
GYURGYÁK JÁNOS
KLESTENITZ TIBOR
KOZÁRI MONIKA

MARUZSA ZOLTÁN
PESTI SÁNDOR
PÓK ATTILA
ROMSICS IGNÁC

SZARKA LÁSZLÓ
SZÁSZ ZOLTÁN
SZÉKELY TAMÁS
TÓKÉCZKI LÁSZLÓ

© Szerzők, 2016

© Országgyűlés Hivatala, 2016

Minden jog fenntartva. Bármilyen másoláshoz, sokszorosításhoz, illetve adatfeldolgozó rendszerben való tároláshoz a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulása szükséges.

A kiadásért felel: Such György

A kiadvány az Országgyűlés Hivatala Közgyűjteményi és Közművelődési Igazgatósága szakmai programjai keretében készült.

Igazgató: Bellavics István

Az Igazgatóság könyvprogramjának koordinátora: Németh Csaba

Műszaki szerkesztő, tördelő: Kurucz Dóra

Szöveggondozás, névmutató: Széll Szilvia

Képszerkesztő: Csengel-Plank Ibolya

Fotó: Bencze-Kovács György

A borítón: Tisza István portréja. Ismeretlen fényképész felvétele, 1910 (Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár)

Nyomta és kötötte a Dürer Nyomda Kft., Gyulán

Felelős vezető: Fekete Viktor ügyvezető igazgató

 magyar
nyomdaipari szövettség
NYOMDA- ÉS PAPIIPARI SZÖVETSEG

ISBN 978-963-9848-91-7

ISSN 2046-4876

TARTALOM

- 7 Ifj. Bertényi Iván
TISZA ISTVÁN, EGY SZABADELVŰ VILÁG KONZERVÁLÓJA
- 29 Kozári Monika
APA ÉS FIA – TISZA KÁLMÁN ÉS TISZA ISTVÁN
SZEMÉLYISÉGE ÉS POLITIKÁJA
- 51 Pesti Sándor
TISZA ISTVÁN KÜZDELMEI
A PARLAMENTARIZMUS KÖRÜL
- 71 Székely Tamás
TISZA ISTVÁN ÉS ELLENFELEI
- 93 Szász Zoltán
TISZA ISTVÁN ÉS A NEMZETISÉGEK. A ROMÁN ÜGY
- 119 Maruzsa Zoltán
TISZA ISTVÁN KÜLPOLITIKAI NÉZETEI
- 143 Szarka László
TISZA ISTVÁN, A HÁBORÚS MINISZTERELNÖK
- 165 Tőkóczki László
A REFORMÁTUS TISZA ISTVÁN
- 175 Klestenitz Tibor
TISZA ISTVÁN ALAKJA A KARIKATÚRÁK TÜKRÉBEN
- 201 Romsics Ignác
TISZA ÉS BETHLEN
- 213 Gyurgyák János
TISZA ISTVÁN A JOBBOLDALI HAGYOMÁNYBAN
- 233 Pók Attila
TISZA ISTVÁN BALOLDALI KRITIKÁJA ÉS EMLÉKEZETE
- 249 NÉVMUTATÓ

Ifj. Bertényi Iván

TISZA ISTVÁN, EGY SZABADELVŰ VILÁG
KONZERVÁLÓJA

Tisza István miniszterelnök az országgyűlés képviselőházában 1914. december 9-én
(Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár)

1861. április 22-én, amikor Tisza István Pesten megszületett, Magyarország politikai, gazdasági és kulturális szempontból is Európa periférikus helyzetű területeihez tartozott. Bár az 1848-as reformok, így a jogegyenlőség bevezetése, az ebből fakadó közteherviselés és a jobbágyfelszabadítás megvetették egy további gazdasági fejlődés esélyét, a tőkehiány és a politikai bizonytalanság miatt a helyzet azóta is csak keveset javult. Az ország lakóinak túlnyomó többsége továbbra is a csak korszerűtlen gazdálkodásra képes parasztsághoz tartozott; modern gyáripár alig létezett, és a vasúthálózat megkezdődő kiépülése is egy Bécs-centrikus, birodalmi gazdaságpolitika érdekeit követte. Magyarországot a hagyományos magyar elit megkérdése nélkül, sőt, sok kérdésben annak ellenében irányították.

Amikor Tisza István – kiváló észbeli képességeinek egyik jeleként, egészen fiatalon, 14 éves korában – 1875-ben érettségi vizsgát tett a debreceni református kollégiumban,¹ a helyzet már alapvetően különbözött. Az ország az 1867-es kiegyezéssel visszanyerte önállóságát, s bár a teljes függetlenségről le kellett mondani, az ország jövőjét elsősorban a magyar elit határozhatta meg. A magyar politikai vezetőkön, köztük Tisza István apján, az 1875-ös év őszétől miniszterelnöki hatalommal is bíró Tisza Kálmánon múltott, képesek lesznek-e jó döntéseket hozni.

Amikor Tisza István első ízben miniszterelnöki kinevezést kapott 1903-ban, az ország és különösen fővárosa már sok tekintetben maga mögött hagyta évszázados elmaradottságát. A magyar gazdaság bizonyos területeken, így például a malomiparban és a cukorgyártásban az európai élmezőnybe tartozott, és a megtermelt árukat a kontinentális összevetésben is sűrűnek mondható vasúthálózat révén könnyen lehetett a fizetőképes nyugatabbi piacokra szállítani. A külkereskedelmi kapcsolatok révén szerzett és

1. HORÁNSZKY Lajos: *Tisza István és kora*. I. kötet. S. a. r.: HORÁNSZKY Nándor. Budapest, 1994, Tellér, 46–47. Tisza István iskolai tanulmányaira lásd SZENTPÉTERI KUN Béla: *Tisza István ifjúkori levelei*. In *Tisza-émlékkönyv. Gróf Tisza István halálának tizedik évfordulójára*. Debrecen, 1928, Debrecen szabad királyi város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda Vállalata, 43–66., valamint SZENTPÉTERI KUN Béla: *Tisza István iskolája*. A M. Kir. Tisza István Tudományegyetem ünnepélyein tartott három előadás. Debrecen, 1932, Debrecen sz. kir. város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda Vállalata.

a kiépülő bankszektorba közvetlenül beáramló pénztőke segítségével a nyolcvanas évektől kezdve felgyorsult az ország iparosodása, és kialakultak azok a városi gócpontok, ahol már a nyugat-európaihoz hasonló életviszonyokkal találkozhattunk. Hol volt már az Arany János által megénekelt régi főváros („Az utcán por, búz, német szó, piszok”)!² 1903-ra Budapest Európa nyolcadik legnépesebb városa, igazi modern metropolisz lett, tele olyan, ma is büszkén emlegetett kulturális és közéleti intézményekkel, mint az Operaház, a Múcsarnok, a kibővülő királyi várpalota, vagy éppen a magyar parlament Steindl Imre által megálmodott hatalmas palotája.

Látjuk tehát, hogy Tisza István életében hatalmas fejlődésen ment keresztül az ország. Sokan mondják, hogy a modern kori magyar történelemben éppen ezek az évtizedek hozták el a leggyorsabb ütemű gyarapodást, ami ugyan persze elsősorban az ország alkotó elméinek és dolgos, szorgos munkáskezeinek tulajdonítható, de nem lehet teljesen eltagadni az ország korabeli politikai vezetőinek érdemeit sem, akik döntéseikkel, intézkedéseikkel lehetővé tették ezt a gazdasági és kulturális gyarapodást.

Mégis, azt tapasztaljuk, hogy messzemenően nincs konszenzus a korszak politikusainak megítélését tekintve. A századforduló magyar vezetői közül a többségre a feledés homálya merült, a közemlékezetben megmaradók (mint amilyenek Apponyi Albert vagy Tisza István tekinthető) megítélése pedig vitatott.

Bár nincs most tér ennek a paradox helyzetnek az okait részletesebben boncolgatni, de minden bizonnyal a pár évtizedes virágzást követő tragikus bukás, a történelmi ország széthullása ad ennyire negatív fénytörést a korszak megítélésének. Ha olyan kiváló politikusok voltak Magyarország akkori vezetői, miért nem tudták megvédeni az országot? Miért nem tudták megelőzni, megakadályozni „Trianont”? Amikor írásomban Tisza Istvánról egy átfogó kép felrajzolására kell vállalkoznom, közvetve erre a kérdésre is keresem a választ.

* * *

Tisza István már egészen fiatal korában élénken érdeklődött a közélet iránt, és ahogy ekkor egy barátjának írta, minden erejét a tanulásnak szentelte, hogy később a közt, a magyar nemzetet szolgálhassa. Úgy ítélte meg, hogy neki, akinek a gondviselés anyagi jólétet és a vagyonnak köszönhetően ta-

2. Az idézett sor a *Vojtina ars poeticája* című 1861-es versből származik.

nulási lehetőséget biztosított, kötelessége a másoknál jóval könnyebben megszerezhető tudást a haza javára fordítani.³

Mint ismeretes, Tisza a heidelbergi és a berlini tanulóévek, az angliai és a franciaországi utazások és persze a szorgos hazai önművelés révén a kor egyik legsokoldalúbban tájékozott és igen nagy munkabírású politikusa lett. (Egyik ellenfele mondta róla később, némileg irigykedve: „Ő a legeszesebb ember Magyarországon, eszesebb, mint mi együttvéve. Olyan ő, mint egy Mária Terézia korabeli sok fiókos komód. Minden fiók színültig tele van tudással.”⁴)

Családi kapcsolataiból is eredeztethető politikai befolyása, nagy tudása és megkérdőjelezhetetlen tehetsége révén Tisza már viszonylag fiatalon a kormánypárt egyik tekintélyes politikusa lett, és a parlamenti vitákból is kivette részét. Így bőségesen rendelkezünk olyan forrásokkal, amelyek segítségével képet alkothatunk politikai felfogásáról, gondolkodásáról.

Tiszát a különböző korok történészei, de már saját kortársai is hol liberális, hol konzervatív politikusként jellemezték.⁵ Értelmes kompromiszsumként a konzervatív liberális jelzőpárost is gyakran alkalmazzák, nem csupán őrá, de a dualista korszak második, nagyobbik felének általános jellemzésére is.⁶ A következőkben ezt a minősítést szeretném konkrét tartalommal feltölteni.

* * *

3. Géresi Kálmánnak írt 1878. február 1-jei levelében így fogalmazott: „[...] annak, aki elég szerencsés helyzetben született arra, hogy mentve legyen az élete fenntartásáért vívott küzdelmektől, más bajával is kell egy kicsit törődnie. [...] Most készítem magam a munkára, és igyekezni fogok képességeimnek megfelelő állásba jutni. [...] Egyelőre egész időmet a készülésre fordítom.” Tisza gondolatait idézi: HORÁNSZKY: *I. m.*, 70. Vö. 1881. október 6-i levelét Tóth Istvánhoz. Idézi: SZENTPÉTERI KUN: *Tisza István ifjúkori levelei*, 62.
4. Bánffy Dezső bárót idézi: FRIEDRICH FUNDER: *Vom Gestern ins Heute. Aus dem Kaiserreich in die Republik*. Wien–München, 1971, Verlag Herold, 312.
5. A legnagyobb hatású 20. századi magyar történész, Szeffü Gyula híres-hírhedt munkájában, a *Három nemzedékben* a harmadik liberális nemzedék legnagyobb formátumú, tragikus alakjaként ábrázolta Tiszát. A reformkori liberálisok szellemi örökösének a polgári radikálisokat megtenni kívánó Horváth Zoltán ellenben Tiszát – és szinte a teljes korabeli magyar politikai elitet – a reakciós, sőt a diktátor jelzőkkel illette. HORVÁTH ZOLTÁN: *A magyar századforduló. A második reformnemzedék története (1896–1914)*. Budapest, 1961, Gondolat, *passim*. A kérdéssel kapcsolatban tartalmas és színvonalas, sokoldalú érvelést ad a Tisza István Baráti Társaság állásfoglalása: <http://www.tiszaistvan.hu/index.php/tisza-istvan/allasfoglalas> (utolsó letöltés: 2016. március 6.). Lásd még: TÖKÉCZKI László: *Tisza István és a konzervativizmus*. Kút 2005/1., 5–14.; TÖKÉCZKI László: *Tisza István és a liberalizmus*. In: Uő: *Tisza István eszmei, politikai arca*. Budapest, 2000, Kairosz, 63–86.
6. Például Szász Zoltán: *A konzervatív liberalizmus kora. A dualista rendszer konszolidált időszak*. In: KOVÁCS Endre – KATYUS László (szerk.): *Magyarország története tíz kötetben*. 6. kötet. Budapest, 1979, Akadémiai, 1165–1180., 1193–1303., 1319–1331. A korszak konzervatív színezetű nemzeti liberális konszenzusát igen kritikusan jellemezte Szabó Miklós is. Lásd például SZABÓ Miklós:

Tisza már második miniszterelnökségének egyik parlamenti beszédében, 1916. február 4-én így fogalmazott: „[...] a múlt század elejének nagy újrarendelési korszakától fogva a magyar nemzetnek egész fejlődése az volt, hogy létrehozza a felvilágosodott, művelt, modern, nagy, egységes magyar nemzeti társadalmat.”⁷

Ez a kijelentés összeköti a 19. század elejének politikai és kulturális elitjét Tisza nemzedékével. S bár az azóta is töretlenül nagy megbecsülésnek örvendő hazafiakkal való összekapcsolást akár burkolt öndicséretnek is mondhatnánk, azt gondolom, hogy Tiszának ennél mélyebben fekvő igazsága volt akkor, amikor a politikai és szellemi törekvések szempontjából egy korba sorolta a reformkor nagyjait és saját generációját. Mindazok a célok, amelyekért Vörösmarty és Kölcsey, Széchenyi és Deák, Kossuth és Batthyány küzdött, sokszor egymással is vitázva, de alapvetően egy irányba haladva, a *haza és haladás* ismert jelszavaival írhatók le. Az volt a céljuk, hogy Magyarország egy önállósággal bíró, a maga sorsát irányítani képes, szabadon fejlődő állam lehessen. Abban bíztak, hogy ha a rendiség és a robotoltató gazdálkodás béklyóitól megszabadulhat az ország, és a szabadság szelleme válik uralkodóvá, akkor Magyarország kedvező adottságai és a magyar nemzet tehetsége és szorgalma segítségével sikerül behozni, de legalábbis csökkenteni a „szerencsésebb történelmű” nyugat-európai országok addigra nagyon látványossá vált fölényét. Mint tudjuk, a reformkori liberális ellenzék évtizedeken át érlelt programja az 1848-as európai forradalmi hullámot meglovagolva 1848. április 11-én törvényerőre emelkedett, és a magyar szabadelvű vezérek vehették kezükbe az alapvető változásokon átesett ország irányítását. Azt is tudjuk, hogy a liberális kormányzást elsöpörte a dinasztia ellencsapása, és alig másfél év után megszűnt az önálló és szabad Magyarország. Közel két évtizedet kellett várni arra, hogy – eltérő körülmények között, s persze megváltozott tartalommal, de – ismét liberális kormánya lehessen Magyarországnak. Az ország 1867-es vezetését nemcsak az kötötte össze a reformkorról és 1848-cal, hogy a '48-as idők vezéralakjai közül többen (Deák, Eötvös, Andrássy stb.) személyesen is részt vállaltak benne, hanem az is, hogy az 1849-ben kényszerűen félbehagyott liberális program folytatását, az ország fejlesztését tűzték ki maguk elé. Amire 1848-49 viharos hónapjaiban nem volt idő, s amit a bizonyos reformok elől nem elzárkózó Habsburg-uralom sem pótol, most gyors

A magyar nemesi liberalizmus 1825–1910. In: DÉNES Iván Zoltán (szerk.): *Szabadság és nemzet. Liberalizmus és nacionalizmus Közép- és Kelet-Európában.* Budapest, 1993, Gondolat, 150–171.

7. Gróf Tisza István miniszterelnök képviselőházi felszólalása 1916. február 4-én. In: Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. (A továbbiakban: KN 1910.) Huszonkilencedik kötet. Budapest, 1916, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., 64.

ütemben törvénné vált, és kiépítették a nyugat-európai mintáknak megfelelő, szabad magyar jogállamot.

Bár persze vitázhatunk arról, hogy a dualista korszak mennyiben volt kevésbé liberális, mint a '48-ban elképzelt, de idő hiányában megvalósulni nem tudó magyar jövőképek, az azonban bizonyos, hogy a dualista Magyarország jogrendszere és alapvető működési elvei szempontjából a nyugat-európai mintákat követte. Azt is fontos leszögeznünk, hogy a liberális eszményeknek a gyakorlatba való átültetése más országokban is a liberalizmus új, a célokat megfogalmazó „hőskorhoz” képest egészen más problémákat felvető korszakát hozta el, így a különbségeket részben ennek is tulajdoníthatjuk.⁸

Magyarországon a liberalizmusra hivatkozó, magukat szabadelvűnek valló politikusok és pártok működtek 1867 után, és az utókor általánosságban véve jogosan nevezte a dualizmus fél évszázadát liberális korszaknak.⁹ Mivel Magyarországon a konzervatívokról szoros udvari kapcsolataik miatt az a hír járta, hogy kevésbé tarthatók hazafiaknak, mint a liberálisok, Magyarország esetében nem került sor arra, amire Ausztriában vagy Németországban, hogy tudniillik a liberális pártokat ezek a konzervatívok váltották volna fel a hatalomban.¹⁰ Ilyen értelemben is igazat adhatunk Tiszta 1916-os szavainak, vagyis – a korról és a megváltozott pozícióval együtt járó, olykor fontos módosulásokkal ugyan, de az első világháborúig egy liberális identitású, a reformkorban gyökerező, magát szabadelvűnek tartó politikai elit irányította Magyarországot.

8. Lásd például *Liberalismus im 19. Jahrhundert. Deutschland im europäischen Vergleich. Dreißig Vorträge*. Hg. v. Dieter LANGEWIESCHE. Mit einem Vorwort von Jürgen KOCKA. Göttingen, 1988, Vandenhoeck & Ruprecht. (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft. Hrsg. v. Helmut BERDING - Jürgen KOCKA - Hans-Ulrich WEHLER. Band 79.), különösen 13–19. és 23–27.; ERDŐDY Gábor: *A 19. századi német liberalizmus*. In: DÉNES: *I. m.*, 38–111.
9. 1919 után, a Horthy-korszakból nézve a teljes dualista periódus a liberális elnevezést kapta, mintegy elfogadva Horánszky Nándor egykori vélekedését: „[...] egészen a 'néppárt' alakulásáig, fakciózus gyanúsításoktól eltekintve, a tények igazságának megfelelő valóság nem az volt, hogy 'szabadelvű' és 'konzervatív vagy reakzionárius', hanem 'szabadelvű', 'szabadelvűbb és legszabadelvűbb, vagyis radikális' állt szemben egymással. Idézi: BEKSICS Gusztáv: *A Szabadelvűpárt története*. Budapest, 1907, Budapesti Hírlap Újságvállalata, 22–23.
10. Ausztriában a német nemzeti liberális dominanciával jellemezhető 1860-as és 1870-es évek után 1879-től már Eduard Taaffe gróf német klerikálisokból és szlávokból álló koalíciója, a „vasgyűrű” vezette Ausztriát. Erich ZÖLLNER: *Ausztria története*. Budapest, 1998, Osiris, 321–325. Németországban ugyan a birodalmi kancellár nem volt rákényszerülve, hogy parlamenti többség birtokában kormányozzon, s ezért a fontosabb ügyekben akár ad hoc összeállt pártszövetségekre is támaszkodhatott, de a Reichsgründung után Bismarck jó ideig a *Nationalliberale Partei* támogatásával kormányzott, és csak az 1880-as években fordult inkább a konzervatívok felé. Herbert August WINKLER: *Németország története a modern korban*. I. kötet. Budapest, 2005, Osiris, 197–235.